

Notes i comentaris

JO VINC D'UN SILENCI. NOMS DE PLANTES. CORPUS DE FITONÍMIA CATALANA.

Daniel CLIMENT GINER

L'ajuda del saber tècnic de lingüistes i filòlegs qualificats és indispensable; ho és si volem mantenir el prestigi i la categoria d'idioma de cultura que la nostra llengua gaudeix. El llenguatge no és mai obra d'un mer enfervoriment folklòric o patriòtic, sinó el resultat de llargs treballs de col·laboració en els quals concorre una pila de factors.

Francesc Masclans, *El nom de les plantes als Països Catalans* (1981)

ANTIPHONA¹ AD INTROITUM.² ANTECEDENTIA

En la divulgació científica, el català arriba a punts d'excel·lència que sorprenen per a una llengua minoritzada (que no minoritària); una llengua que durant segles ha sigut sotmesa, com el mateix País, a prohibicions, atacs i entrebancs legislatius i socials, alguns dels quals

¹ Una antífona (etimològicament «veu que respon») és una tornada, sovint breu i habitualment cantada, amb característiques de diàleg. I l'etnobotànica és fruit d'un diàleg amb la gent que conserva la memòria relativa a l'ús de les plantes, o amb els artefactes culturals en què les plantes en són protagonistes (i com també ho són estes notes, en diàleg amb el text principal); diàleg en ocasions cantat; per exemple, al Baix Vinalopó en són una mostra diverses cançons de Nadal [http://100x100crevillent.blogspot.com.es/2011/12/96-800x600-normal-0-21-false-false.html], o les que es canten el dia de l'Ascensió en eixir al camp a fer herbes [«El dia de l'Ascensió» https://www.youtube.com/watch?v=Vtbcv-a-k4, o http://www.canpop.org/fitxa.php?id=238; i «Venim de fer herbes» https://www.youtube.com/watch?v=FtCi5dNS5s, http://www.canpop.org/fitxa.php?id=757], entre uns altres exemples.

² Els diversos apartats de l'article estaran encapçalats per les parts d'una missa, una de les poques restes culturals que, almenys en els encapçalaments, conserva el llatí. Com també ho fa la terminologia biològica i, en particular, la botànica. El subtítol de l'apartat també està en llatí. Agraïsc a Antoni Belda, de la Universitat d'Alacant, la supervisió i recomanacions pel que fa a la fraseologia llatina que he fet servir.

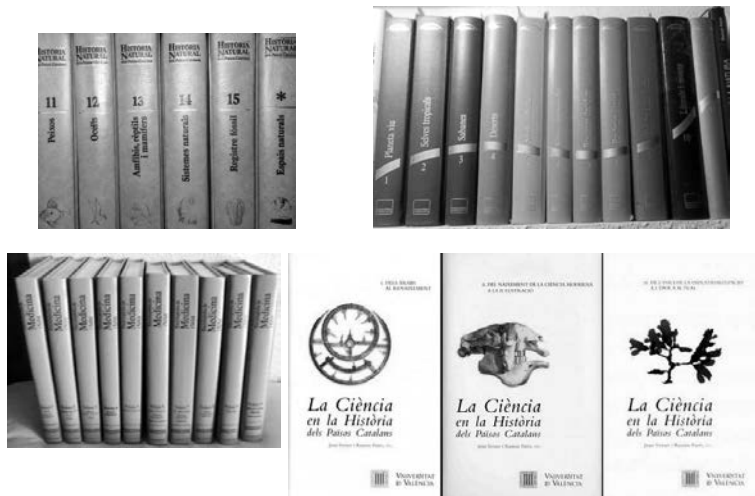

Fig. 1. Exemples d'enciclopèdies publicades als Països Catalans.

romanen en l'actualitat. Tot i això, hem pogut bastir, sobretot al llarg dels darrers quaranta anys, cúspides divulgatives en diversos camps que convé conèixer abans de parlar-ne de la que constitueix l'objecte d'esta ressenya.

Entre aqueixes cimeres podem destacar, en el camp biosanitari i de la història de la ciència, *Història Natural dels Països Catalans*, *Biosfera*, *Enciclopèdia de Medicina i salut*, *La Ciència en la Història dels Països Catalans*, enciclopèdies sense parangó amb cultures de similar pes demogràfic i econòmic, i fins i tot amb moltes altres molt més potents.

Una situació semblant a aquells altres vèrtexs, ara de la lingüística, que va ser el *Diccionari Català-Valencià-Balear*, que durant dècades ha sigut considerada l'obra capital de la romanística a tot el món,³ o el *Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana*. Enciclopèdies que haurien de formar part de les biblioteques de tots els instituts i departaments de disciplines relacionades amb les Ciències, *lato sensu*. Com la que ara ressenyarem.

EPISTOLA AD ILICITANOS. IN ILLO TEMPORE...⁴

Va ser l'any 1975 quan Raimon ens va emocionar a molts amb la seua cançó «Jo vinc d'un silenci».

Jo vinc d'un silenci antic i molt llarg,
de gent que va alçant-se des del fons dels segles.
Sí. Això ens va colpir, a molts de nosaltres.

Érem estudiants i treballadors interessats a participar en la vida pública més enllà dels estrictes límits que el franquisme ens havia reservat.

de gent que anomenen classes subalternes,
jo vinc d'un silenci antic i molt llarg.

Límits polítics, sí, però també límits lingüístics. Obligats a ocultar, a renunciar, a assumir el menysteniment públic de la llengua heretada, de la llengua amagada, de la llengua perseguida.

Jo vinc de les places i dels carrers plens
de xiquets que juguen i de vells que esperen,
mentre homes i dones estan treballant
als petits tallers, a casa o al camp.

Una llengua feta de paraules plenes de sentit però que mai no veies escrites. Com era el cas del nom de les plantes, dels fitònims.

Jo vinc d'un silenci que no és resignat,
d'on comença l'horta i acaba el secà,

³ El castellà, per exemple, no n'ha bastit una de semblant fins a la dècada del 2010.

⁴ 'En aquell temps...'

d'esforç i blasfèmia perquè tot va mal:
qui perd els orígens perd identitat.

Han passat anys, molts anys. Han passat moltes coses. I moltes, afortunadament, com les que el 1965 havia preconitzat Salvador Espriu a l'Inici de càntic en temple:

Ah, joves llavis desclosos després
de la foscor, si sabíeu com l'alba
ens ha trigat, com és llarg d'esperar
un alçament de llum en la tenebra!
Però hem viscut per salvar-vos els mots,
per retornar-vos el nom de cada cosa,
perquè seguíssiu el recte camí
d'accés al ple domini de la terra.

Així, doncs, els dos primers versos de la segona estrofa emmarquen molt bé, potser arriben a ser el millor epítom del llibre que presentem a continuació, *Noms de plantes. Corpus de fitonímia catalana*. Perquè, en efecte, el *Corpus de fitonímia catalana* és, entre altres moltes coses, una obra «per salvar-nos els mots», els dels *Noms de plantes*.

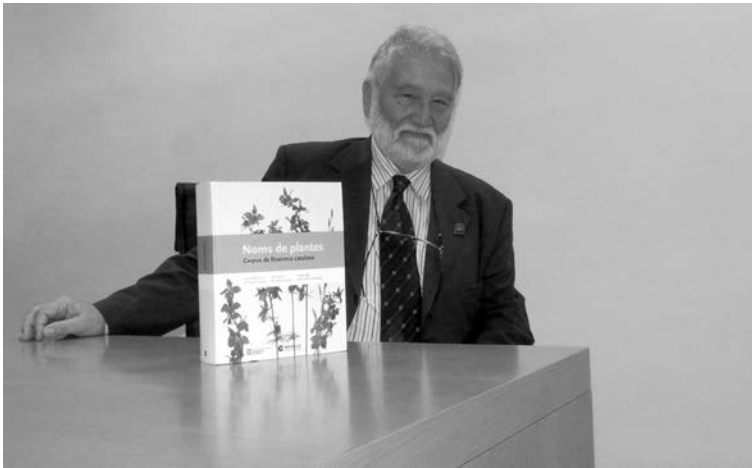

Fig. 2. Portada de l'obra col·lectiva *Noms de plantes. Corpus de fitonímia catalana*.

ALLELUIA. MAGNUM OPUS

A casa nostra, tant la diversitat botànica com l'etnobotànica –i en concret la fitonímica– és enorme; i totes juntes constitueixen part de la nostra comuna riquesa en el sentit més ample de la paraula, el que apuntava un dels més grans naturalistes del nostre temps, Edward O.

Wilson:⁵ «Es pot dir que cada país té tres tipus de riquesa: material, cultural i biològica».⁶

En consonància amb la intersecció de dues d'aquestes riqueses, la cultural i la biològica, el *Corpus de fitonímia* catalana ha aconseguit relacionar vora 8.400 noms científics de plantes amb els més de 35.000 fitònims que s'han fet servir per la gent i al llarg del temps per nomenar-les popularment; i tot acompanyat d'un apartat amb més d'un centenar de fotografies i uns índexs que faciliten la recerca en aquesta monumental obra de quasi 1.100 pàgines. Aquest volum s'ha nodrit, doncs, de desenes de milers de fitònims (vora 40.000, d'originals), extrets, filtrats i ponderats de més de tres-centes obres botàniques dels darrers cent cinquanta anys⁷; obres d'entre les quals destaca, qualitativament i quantitativa, aquella referència que va ser *Els noms de les plantes als Països Catalans* (1981), de Francesc Masclans, de la qual aquest *Corpus* és manifestament l'hereu.

Però, el *Corpus* no tan sols és una obra magna sinó un *Magnum opus*, una obra mestra que —de manera similar al que va suposar en el seu temps el DCVB, l'Alcover-Moll, per a la romanística general—, s'ha avançat a tot allò que en el camp de la fitonímia posseeixen unes altres cultures de molts més recursos econòmics, logístics, demogràfics i polítics. El *Corpus* ha aconseguit recollir, relacionar i fixar una part ben important del patrimoni immaterial, el fitonímic, amenaçat de desaparició a causa del seu mecanisme preponderant de transmissió, oral, lligat a usos i costums d'un món en vies d'extinció, el rural.

Jo vinc d'un silenci antic i molt llarg,
de gent sense místics ni grans capitans,
que viuen i moren en l'anonimat,
que en frases solemnes no han cregut mai.

Però no tan sols era la gradual desconexió entre *ager* i *urbs* el que propiciava la desaparició d'un món, l'etnobotànic, ple a vessar de polièdriques formes d'expressió, entre elles les lingüístiques. També el món acadèmic era, en gran part, reticent a estudiar i fer pròpia una forma expressiva tan menystinguda com les arrels sociològiques i interpretatives en què s'assentava; o, potser també, perquè des de l'aparició del rigor científic es van obrir camins que conduïen a progressos ràpids, i aquelles velles respostes en forma de noms, usos i rituals van semblar pures excentricitats, malgrat que en el seu temps, no massa llunyà, gaudiren d'una increïble vitalitat i acceptació col·lectiva.

De fet, i parafrasejant Masclans, «[mentre] el rigor científic de la sistemàtica biològica es fonamenta en identitats o diferències estrictament definides, els parlars populars tenen orígens diversos,

⁵ Entomòleg, pare de la Socio-biologia i professor de Harvard, és considerat un dels 100 científics més influents en tota la història. El 2007 va rebre a Barcelona el Premi Internacional Catalunya.

⁶ *Each country can be said to have three kinds of wealth: material, cultural and biological.*

⁷ Algunes de les quals, de qui signa aquest article.

solen ser transmesos oralment i admeten certs marges d'ambigüitat que fluctuen entre les dades de la percepció sensible més acurada i les velles creences més o menys esotèriques de la màgia».

*EVANGELIUM SECUNDUM IOANNEM [VAlLENSEM]*⁸

El *Corpus fitonímic* és, en primera instància, un magne diccionari sinonímic de noms de plantes; de fet, i en paraules de Manuel Benito Crespo Villalba,⁹ «el més complet, exhaustiu i rigorós que s'haja escrit fins hui». Es tracta d'una obra colossal, enllestida al llarg de vint-i-un anys per un equip altament qualificat *de luxe*, diria jo¹⁰ encapçalat per Joan Vallès Xirau,¹¹ un dels màxims impulsors de l'Etnobotànica¹² als Països Catalans¹³.

Per fer-nos una idea de la complexitat del projecte, cal considerar que la formació dels fitònims obeeix a factors no sempre ben definits: des de l'atribució de propietats a les semblances morfològiques, tot passant per un munt d'avatars locals i temporals molt diversos dels quals els noms de les plantes n'han conservat, sovint, el rastre.

Fig. 3. L'autor, amb Joan Vallès i Mari Àngels Galobart, dos dels responsables del *Corpus de fitonímia catalana*. La fotografia està feta al Pou de la Neu, de la Carrasqueta, durant les III Jornades d'Etnobotànica en llengua catalana, celebrades a Xixona en maig de 2006.

⁸ Forma llatina medieval d'adaptar el cognom català Vallès (per Joan Vallès).

⁹ Catedràtic de Botànica de la Universitat d'Alacant, és un dels prologuistes de l'obra; els altres són: Isidor Mari Mayans –membre de la secció filològica de l'Institut d'Estudis Catalans–, Ramon Maria Masalles i Saumell –catedràtic emèrit de Botànica de la Universitat de Barcelona–.

¹⁰ En la direcció del projecte, Rosa Colomer i Artigas (1966-2013) i Jordi Bover i Salvadó; coordinació de M. Antònia Julià i Berruezo; assessoraments científics del lingüista Joan Veny i Clar i el botànic Josep Vigo i Bonada; M. Àngels Bonet i Galobart i Joan Carles Villalonga i Terrasa, en la recerca terminològica; i en el suport al buidatge, documentació i informatització Esperança Carrió i Cabrer, Maria Foraster i Pulido, David Porta i Tena, Mar Santamaria i Sala, Mariona Torra i Ginestà i Marcos Urbina Cabrera.

¹¹ Doctor en Farmàcia i llicenciat en Filologia, Joan Vallès és Catedràtic de Botànica a la Facultat de Farmàcia de la Universitat de Barcelona.

¹² Estudi de les relacions entre plantes i grups humans; s'hi inclouen tant els noms de les plantes (fitonímia) com les diverses aplicacions i costums relacionats amb les plantes, amb especial èmfasi en els usos tradicionals entesos com un valor cultural i d'interès científic.

¹³ En són una mostra les Jornades d'Etnobotànica en llengua catalana, que des de 2001 comptabilitzen ja set edicions de caràcter biennal i itinerants per diversos indrets dels Països Catalans: Torrent –l'Horta de València; 2001–, Viladrau –Osona, Montseny; 2004–, Xixona –l'Alacantí; 2006–, Artà –Llevant, Mallorca; 2008–, Amposta –el Montsià; 2010–, Ibi –l'Alcoià; 2012– i Llívia –la Cerdanya; 2014.

A més a més, la difusió dels noms populars, lligada a les rutes migratòries, als canals comercials, a l'assignació vicariant de propietats i a la transmissió quasi exclusivament oral ha conduït, en els diversos dominis dialectals d'una llengua, a formes diverses d'homínia (el mateix nom a diferents plantes), de sinínia (diferents noms a la mateixa planta), convergència, mutacions fonètiques, etc., la qual cosa assoleix una particular importància en la nostra llengua, conformada com una llengua policèntrica amb un marcat respecte per les varietats territorials. En definitiva, un poliedre lingüístic alhora que un calidoscopi informatiu.

Tot això, junt amb l'enorme varietat, els matisos i corrupcions fonètiques lligades a la fitonínia popular, han fet desistir en ocasions els botànics novençans i/o academicistes que, mancats d'un instrument sistematitzador i aclarir com este *Corpus*, ràpidament corrien a refugiar-se en la reputada exactitud de la terminologia científica, quan no a aplicar noms estandarditzats a plantes que en la zona rebien un altre nom, amb la consegüent elevació de l'entropia terminològica i el risc de pèrdua greu de la informació que els noms atresoren.

Perquè els fitònims n'atresoren, d'informació: un fitònim és un mot carregat de sentit, una clau per obrir panys i portes a través de les quals es pot accedir a moltes de les relacions que al llarg dels segles hem establert els humans amb el món de les plantes. El lèxic s'ha d'entendre no com un conjunt de noms per guardar, ordenar, classificar, sinó com la clau que permet l'accés a molts altres nivells, a noves possibilitats d'interpretació de la realitat, i a la reconstrucció d'un passat que explica el present i condiona el futur; com una posició en una partida d'escacs que, convenientment interpretada per l'analista, permet no tan sols reconstruir com s'hi ha arribat sinó veure les possibilitats que s'obrin per avançar. I en particular els bionims, les paraules amb què designem els éssers vius, parlen; sí, no tan sols serveixen per designar, sinó que poden contenir informació rellevant: morfològica, fisiològica, ecològica, instrumental, històrica, utilitària, simbòlica, medicinal, toxicològica, gastronòmica i de molts més camps.

ANTIPHONA AD OFERTORIUM. PONTES INTER NATURA ET TRADITIONEM¹⁴

La fitonínia no és una simple compilació de noms de plantes, sinó que està plena a vessar de sentits diversos: etimològic, contextual, jeràrquic, intel·lectiu, emotiu o productiu. Per això, no es tracta de recuperar fitònims per un simple afany nostàlgic, no. Perquè, més enllà de la catalogació lexicogràfica, els fitònims permeten explorar nous camps conceptuals i lligar connexions que estimulen a bastir visions holístiques, relacionals, mútuament sustentadores.

¹⁴ 'Ponts entre la natura i la tradició'. També es podria haver dit *Pontes inter natura et litteras*, on *litteras* al·ludeix en un sentit més genèric a tota la cultura, i no tan sols a la tradicional; però en el cas del llibre que estem considerant els fitònims corresponen, més aïna, a la tradició (oral) que no a la cultura en genèric, que hauria d'incloure les manifestacions on l'etnobotànica està present, com la pintura, la literatura, les manufactures, etc.

Jo vinc d'una lluita que és sorda i constant,
jo vinc d'un silenci que romprà la gent
que ara vol ser lliure i estima la vida,
que exigeix les coses que li han negat.

I en eixe sentit els fitònims, com la poesia per a Gabriel Celaya, «son un arma cargada de futuro»; i recuperar-los, repensar-los per entendre'n el significat, obri portes per al futur. Per posar un exemple en paral·lel, l'estudi de la variabilitat dels gens humans conservats en les restes fòssils dels nostres avantpassats, ha permès entendre les raons de fons de problemes metabòlics actuals com, per exemple, la diabetis. I els fitònims n'atresoren, de «gens» (sobre les característiques, propietats, rutes migratòries...) indicadors de la relació dels humans amb les plantes.

El *Corpus* ha suposat un repte editorial, lexicogràfic, metodològic i organitzatiu d'una complexitat extraordinària. Però, en haver sigut resolt satisfactòriament, en haver sabut bastir ponts entre el coneixement sobre la natura i els vessants culturals de les que s'ha dotat aquest coneixement, ofereix uns resultats d'altíssima qualitat a un públic nombrós i divers entre els quals podem incloure no tan sols lingüistes i botànics, sinó també geògrafs, naturalistes, excursionistes, mestres, professors, antropòlegs i força més gent.

*ANTIPHONA AD COMMUNIONEM. CONCORDIA OMNIA POTEST*¹⁵

Cal advertir que, tot i l'enorme tasca desenvolupada en sistematitzar, depurar, organitzar i correlacionar fitònims i noms científics, el *Corpus* no és cap final, sinó l'inici d'una nova fase en què, com a col·lectiu que legítimament aspira a un equilibri socioambiental, podem disposar d'un instrument molt valuós per abordar nous reptes: els derivats de l'extracció del valor informatiu inscrit en els fitònims i els que permetran fer servir nous punts de vista a diferents rames del saber. Sí, moltes rames del saber que fins ara tenien un accés més aïna difícil a algunes de les relacions entre els humans i el seu entorn vegetal que havien quedat fixades lingüísticament. I per lingüísticament ens referim no tan sols als fitònims, sinó també als fitotopònims i fitoantropònims, i també a les llegendes, mites, rondalles, comparances, refranys i el llarg etcètera que enriqueix la paremiologia; però també l'heràldica o les múltiples formes en què perduren els ètims, els mots, els significants.

En eixe sentit, un fitònim pot servir, com ja hem dit, de pont entre la natura i la cultura,¹⁶ entre les plantes i nosaltres. Per això, recopilar i posar els fitònims a l'abast del públic facilitarà nous estudis etnobotànics; però també uns altres de ben diferents però igualment àvids de noves incitacions epistemològiques: estudis botànics

¹⁵ 'La concòrdia ho pot tot'. Podria haver fet servir *si coniungimur omnia possumus* («si estem/anem junts ho podem/podrem tot»), però per indicació d'Antoni Biosca he preferit fer servir una paraula llatina ben bonica, *concordia*, que significa «coincidència de cors», metafòricament, «d'esperits». És una manera de dir, en llatí, una expressió molt nostra: «entre tots ho farem tot».

¹⁶ En el transcurs de la presentació del *Corpus* a la Universitat d'Alacant (UA) es va fer referència a aquests aspectes de manera complementària pels diversos intervinents; p.ex., en la intervenció de Joandomènec Ros, president de l'Institut d'Estudis Catalans: https://www.youtube.com/watch?v=KFOy-Oq_C9o.

pròpiament dits, i lingüístics, però també farmacològics, medicinals, fisiològics, bioquímics, històrics, geogràfics, literaris, paremiològics, mitològics, etc.

Sí perquè *entre tots ho farem tot*, ho podrem fer tot, o almenys apropar-nos per a seguir pedalant en la recerca i la interpretació de les relacions etnobotàniques. Perquè si bé les plantes continuaran vivint entre nosaltres –llevat les que estan en perill d’extinció–, els mots, els coneixements transmesos i depurats durant segles, es perdran quan muiren els representants de la darrera generació que els guardava i que havia compilat en forma de dites i de refranys, de mots i de rituals.

Fem servir un exemple fitogeogràfic o, més aïna, fitotoponímic. En un dels pròlegs del *Corpus*, el botànic Ramon Maria Masalles es fa ressò de la recent troballa d’un nou tàxon botànic que es creia desaparegut tot seguint la pista d’un fitotopònim. Llegim el que hi diu: «N’és un exemple recent el cas de la tramussera valenciana (*Lupinus mariae-josephae*), una espècie suposadament extinta de la qual es van trobar poblacions, ja encetat el segle XXI, en tres indrets de topònim ben explícit: la lloma del Tramussar, de Llombai; el pla del Tramussar, de Xàtiva; i el pic del Tramús, de Gandia». Un descobriment botànic, doncs, a partir d’un fitònim fixat en la geografia.¹⁷

POSTCOMMUNIO. DISCENTES SPECTARE, DISCENTES VIDERE¹⁸

La fitonímia no és, no hauria de ser, un «ofici per a diletants» entossudits a «mirar enrere», sinó un instrument per mirar avant però sense perdre de vista ni el retrovisor ni reobrir camins quan se sap què diuen i en el context en què es troben; i ens faciliten interpretar allò que sense elles, difícilment ni tan sols veuríem, i menys encara imaginariem. En definitiva, sovint els fitònims ens ajuden a veure, o almenys a mirar; i, més encara a veure quan mirem, i a mirar allò que teníem davant i no véiem perquè ningú ens havia ensenyat a mirar. I a valorar. Perquè en general no hi ha valor si no distingim, o no podem identificar, nomenar, allò que hi ha. I, al contrari, la possibilitat de fer servir un nom pot ajudar a descobrir la cosa, a incentivar-ne l’interés i, en consonància, el valor.

La mirada informada és una guia de lectura: pot oferir, amb només l’atribució d’un mot, tot un tractat sobre la gramàtica de la natura, però també sobre el passat condensat en present, sobre el present que apunta a futur, i fins i tot sobre la dialèctica amb l’observador. Però per a tindre una mirada informada cal saber llegir, i això vol dir conèixer les paraules que designen les espècies, almenys les més properes, les més conspicues, les més accessibles.

I això ens poden ajudar, orientar, guiar, obres com el *Corpus de fitonímia catalana*. Una obra que ja podem consultar tant en la versió fisicoanalògica de llibre com en la virtual-digital, «en línia»

¹⁷ Intervenció a la UA de Manuel Benito: <https://www.youtube.com/watch?v=zaS0y87HP2c>.

¹⁸ ‘Aprendre a mirar, aprendre a veure’.

per consultes puntuals.¹⁹ Una obra que, com recorda Joan Vallès, ha aparegut faustament l'any 2014, tot just en «el 50é aniversari de la mort de Pius Font i Quer (1888-1964), seny ordenador [...] de la Botànica catalana moderna». Sí, seny ordenador, com també se sol qualificar Pompeu Fabra respecte de la llengua catalana. Dos gegants, botànic i farmacèutic un, filòleg i enginyer l'altre, que mitjançant la seua fecunda col·laboració van aconseguir, entre altres fites, que el *Diccionari General de la Llengua Catalana* (1932) fóra el primer diccionari europeu que arreplegava noms de plantes. I, de manera semblant, ara disposem d'un *Corpus de fitonímia catalana* d'un nivell excepcionalment alt, d'excel·lència, en el panorama terminològic mundial, aquell que es refereix als *Noms de plantes*.

Jo vinc d'un silenci antic i molt llarg,
jo vinc d'un silenci que no és resignat,
jo vinc d'un silenci que la gent romprà,
jo vinc d'una lluita que és sorda i constant.

